

omówiona przez Karola Górskiego kolegiata zamkowa w Kruszwicy; zadaniami jej sześciu prebendariszy była obsługa okolicznych kaplic. Rozwój sieci kościołów wiejskich na obszarze archidiaconatu lubelskiego przedstawił Przemysław Szafran⁴². W dyskusji nad początkami organizacji parafialnej na ziemiach polskich — prowadzonej przez ks. Bolesława Kumora i Eugeniusza Wiśniowskiego — chodzi w dużej mierze tylko o precyzję sformułowań. Za jej realne osiągnięcie należy uznać stwierdzenie, iż przy istniejącej podstawie źródłowej można datować powstanie niektórych kościołów na koniec X lub początek XI wieku. Ponieważ jednak pełnię praw parafialnych uzyskiwały one dopiero stopniowo — więc moment, od którego zaczyna się używać określenia „parafia” zależy właściwie od decyzji każdorazowego autora⁴³. Jednostkami nadrzędnymi — archidiaconatami i dekanatami — zajęli się ostatnio: Szafran, Józef Szymański i ks. Kumor⁴⁴.

W ten sposób została wyczerpana problematyka budowy polskiej organizacji kościelnej.

Zygmunt Sułowski.

Z BADAŃ NAD POCZĄTKAMI KANONIKÓW REGULARNYCH W POLSCE

(NAJNOWSZE PRACE POLSKIE)

Wielki i złożony ruch reformy kleru świeckiego, który w XI i XII w. ogarnął w różnym stopniu nasilenia całą Europę Zachodnią, powołał do życia szereg kongregacji tak zwanych kanoników regularnych reguły św. Augustyna. Nowe formacje kanonickie przenikają do naszego kraju już w pierwszej połowie XII stulecia i odgrywają niepoślednią rolę w procesie wewnętrznych zmian zachodzących w Kościele polskim, których punktem kulminacyjnym będą reformy arcybiskupa Henryka Kietlicza i rozwój zakonów żebraczych. Niestety w literaturze polskiej rzuca się w oczy niezwykły brak opracowań dotyczących nie tylko wkładu kanoników regularnych w dzieło reformy, powiązanej wieloma niemi z całokształtem życia Kościoła powszechnego, ale nawet szczegółowych monografii klasztorów, czy też wydawnictw i omówień źródeł, rzucających światło na interesujące

⁴² G ó r s k i, op. cit., s. 41—46. P. S z a f r a n, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1956.

⁴³ B. K u m o r, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (1958), z. 4, s. 103—115. E. W i ś n i ó w s k i, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, tamże, 7 (1960), z. 4, s. 137—145.

⁴⁴ S z a f r a n, op. cit., s. 21—49. J. S z y m a Ń s k i, *Uwagi o organizacji archidiaconatu polskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 6 (1959), z. 3, s. 33—55. B. K u m o r, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, tamże, 7 (1960), z. 2, s. 89—101.

nas zagadnienia. Dlatego też duże znaczenie ma tu każdy przyczynek lub publikacja źródłowa. Jednak tego rodzaju prace z powodu rozszania po różnorodnych czasopismach nie zawsze dają się wychwycić.

Omówione zostanie poniżej szereg publikacji, które w ciągu ostatnich lat poświęcono w Polsce początkom i zakorzenieniu się w naszym kraju kanoników regularnych.

Instytucje kanonickie, których infiltrację do Polski obserwujemy w interesującym nas okresie obejmującym mniej więcej lata 1120 do 1250, to: premonstratensi, czyli norbertanie (wyraźnie zresztą odbijający swą organizacją i duchowością od reszty zreformowanego kleru), kongregacja arroyjska, bożogrobcy i szpitalnicy św. Ducha. Osobną pozycję zajmują kanonicy czerwińscy, których przynależność kongregacyjna aż do początków XVI w. jest sprawą sporną — niektórzy badacze usiłują ich wiązać z paryskimi wiktorynami.

Pierwsze lata po drugiej wojnie światowej wniosły pewną podstawę do rozwinięcia badań nad początkami kanoników regularnych w Polsce. Wynikiem ogólnego zainteresowania pierwszym okresem dziejów polskich było ukazanie się szeregu syntez — po trosze opracowywanych jeszcze w okresie okupacyjnym, lub wydanych po raz drugi — w których w związku z różnymi zagadnieniami podsumowano również częściowo dotychczasową literaturę omawiającą pierwsze wspólnoty kanonickie św. Augustyna w naszym kraju (Friedberg Marian, *Kultura polska a niemiecka*, t. II, Poznań 1946; Maleczyński Karol, *Bolesław Krzywousty*, Kraków 1947; Silnicki Tadeusz, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do połowy XIV w.*, Warszawa 1953). Szereg pośrednich danych do historii i znaczenia kulturalnego poszczególnych klasztorów wniosły badania archeologów i historyków sztuki w takich miejscowościach jak: Ślęża, Trzemeszno, Strzelno, czy Czerwińsk. Nie sposób także nie wspomnieć o pewnych wydawnictwach źródłowych jak: *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wydawany przez Karola Maleczyńskiego i Annę Skowrońską, czy też reedycji *Cronicae Petri comitis Poloniae*, dokonanej przez Mariana Plezię w III t. drugiej serii *Monumenta Poloniae Historica*, będących podstawą badań nad śląskimi arroyjczykami i premonstratensami¹.

Przechodząc do nowszych prac zajmujących się w sposób bardziej bezpośredni kanonikami regularnymi, w pierwszym rzędzie warto zwrócić uwagę na te, które traktują o ruchu kanonickim XI i XII w. całościowo — w jego związkach z religijno-społecznym fermentem epoki. Gregoriańska reforma środowisk kanonickich znalazła obszerniejsze omówienie w pracy Jerzego Kłoczowskiego *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV*² w.

¹ Można by tu także wymienić reedycję *Rocznika Miechowskiego*, dokonaną przez Zofię Kozłowską-Budkową, publikowaną w „Studiach Źródłoznawczych”, V (1960) 119—135 — z tym zastrzeżeniem, że właściwe lokalne zapiski miechowskie pojawiają się w nim dopiero dla końca XIII wieku.

² J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV* w., Lublin 1956.

Autor oparł się przede wszystkim na mocno już dziś krytykowanych pracach Piotra Mandonneta i jego szkoły, głoszących pogląd o czynnym, apostołsko-duszpasterskim charakterze pierwotnego ideału życia kanoników św. Augustyna. Ten ideał miał w XII w. ulec, głównie pod wpływem cysterskim, procesowi postępującej „monastycyzacji”, który przełamać mieli dopiero dominikanie. Nowsze sformułowania w powyższej kwestii, wiążące pierwotny gregoriański ideał kanonicki z modlitwą publiczną i wspólną — *Officium Divinum*, omawia Kłoczowski w recenzji artykułu Karola Dereine'a, *Chanoines*, zamieszczonego w tomie XII *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*³.

Sprawę początków kanoników regularnych porusza również ks. Franciszek Bogdan w jednym ze swych artykułów z cyklu *Ze studiów nad egzempcją klasztorów w średniowiecznej Polsce*, zatytułowanym *Egzempcja kanoników regularnych*⁴. Autor nie ustosunkowuje się wyraźnie do wzmiankowanego wyżej sporu. Omawia ruch kanonicki jako kształtowanie się nowego typu życia zakonnego, realizującego ideał apostołskiej doskonałości w odrzuceniu przez kler własności prywatnej i przyjęciu klasztornej życia wspólnego w czystości i posłuszeństwie hierarchii kościelnej. W wielu miejscach akcentuje jednak duszpasterstwo, jako jedno z fundamentalnych zadań konstytuujących interesujące nas instytucje.

Tadeusz Manteuffel w publikacji *Zakony kościoła katolickiego do połowy XIV wieku*, która ukazała się w *Szkicach z dziejów papieżstwa*⁵, podziela pogląd o pracy duszpasterskiej, jako głównym, pierwotnym celu stawianym księżom przez kanonicką reformę gregoriańską, narzucającą im jednocześnie organizację na wzór zakonów. Całe zagadnienie rozpatruje on w związku ze swą naczelną tezą o zakonach w średniowieczu jako o religijnej „kłapie bezpieczeństwa” przeciw fermentom socjalnym, a od XI w. głównym narzędziu papieskiej polityki panowania nad światem. Tę ostatnią rolę według Manteuffla spełniali wśród kanoników regularnych w pierwszym rzędzie premonstratensi, dążący do usunięcia duchowieństwa diecezjalnego spod władzy feudałów i do podporządkowania go bezpośrednio Stolicy Apostolskiej.

Na koniec Czesław Deptuła w rozprawie *Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*,⁶ próbował scharakteryzować początki i oblicze ideowe kanoników regularnych w XI i XII wieku w oparciu o prace Karola Dereine'a.

Omawiając z kolei prace bardziej szczegółowe zaczniemy od poświęconych polskim premonstratensom.

³ „Roczniki Humanistyczne”, VII (1958), z. 2, (druk 1960), s. 358—359.

⁴ F. Bogdan, *Ze studiów nad egzempcją klasztorów w średniowiecznej Polsce. Egzempcja polskich kanoników regularnych*, „Polonia Sacra”, IX (1957), nr 1, s. 269—298; nr 2—3, s. 233—262.

⁵ T. Manteuffel, *Zakony kościoła katolickiego do połowy XIV w.*, W: *Szkice z dziejów papieżstwa*, Warszawa 1958, s. 3—43.

⁶ Cz. Deptuła, *Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, VIII (1959), z. 2, (druk 1960), s. 5—122.

W dziesięć lat po wzorowej publikacji źródeł średniowiecznego klasztoru premonstratenskiego — *Dokumentach klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach*, wydanych przez Zofię Kozłowską-Budkową⁷, ukazała się podobna praca w „Zapiskach Historycznych”. Wydał tu Antoni Czachorowski *Kopiarz klasztoru norbertanek w Żukowie*, cz. 1, (1212—1498⁸), założonego przez książąt pomorskich w r. 1209. Kopiarz ten opracowany w swej zasadniczej części w okresie kontrreformacji zawiera materiał dokumentowany od początku dziejów instytucji do XVIII wieku. Do historii Żukowa inne cenne źródło zatytułowane *Miscellanea żukowskie* wydał o. Władysław Szoldrski⁹. Jest to zespół wiadomości spisanych w połowie XVIII wieku na podstawie zaginionych już dzisiaj źródeł klasztornych, między innymi *Liber Mortuorum* i *Menologium*. Najwięcej danych do wczesnych dziejów norbertanek przynosi paragraf pierwszy, „Genealogia i śmierć książąt pomorskich — fundatorów klasztoru żukowskiego”.

Wydany przez Stanisława Kurasia *Katalog opatów klasztoru premonstratenskiego w Brzesku—Hebdomie 1179—1732*¹⁰ jest źródłem o podobnej wartości może nawet większej, ponieważ dla opactwa brzeskiego zaginął również niemal cały zasób średniowiecznych dokumentów. Powyższy katalog spisany na nieznanym już nam podstawie źródłowej w XVIII w. wytrzymuje konfrontację zarówno z nielicznymi danymi do wczesnych dziejów Brzeska, jak wnioskami nowszej historiografii. Konfrontacja ta przeprowadzona przez Kurasia we wstępie do wydania pozwala na ustalenie i uściślenie pewnych faktów związanych z przypadającymi na r. 1149 początkami instytucji.

Ks. Bogdan w drugiej części cytowanej już pracy omówił egzempcję norbertanów zachodnich i polskich. Sprawę wyjęcia premonstratensów w Europie spod władzy biskupiej wiąże on z wewnętrznym rozłamem w łonie zakonu, w którym wzajemnie ścierały się tendencje kontemplacyjne i apostołsko-duszpasterskie. Dominacja tych ostatnich na pewnych terenach powodowała ściślejszy związek norbertanów z pasterzami diecezji, rozsadzając tym samym centralizację zakonną, a nawet, jak w przypadku cyrkarii magdeburskiej, doprowadzając do uniezależnienia się pewnej grupy klasztorów od Prémontré. Dlatego też egzempcja i to nie dla całego zakonu jest prawdopodobną dopiero w drugiej połowie XIII w.

Ustaliwszy już poprzednio listę i chronologię powstawania polskich klasztorów premonstratenskich przechodzi następnie ks. Bogdan do zagadnienia samej egzempcji norbertanów polskich. Analizując materiał źró-

⁷ Z. Kozłowska-Budkowa, *Dokumenty klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach (1228—1450)*, „Archiwum Komisji Historycznej PAU”, XVI (1948), nr 2, s. 77—126.

⁸ A. Czachorowski, *Kopiarz klasztoru norbertanek w Żukowie*, „Zapiski Historyczne”, XXIII (1958), z. 4, s. 63—96.

⁹ W. Szoldrski, *Miscellanea żukowskie*, „Nasza Przeszłość”, VI (1957) 327—377.

¹⁰ St. Kuras, *Katalog opatów klasztoru premonstratenskiego w Brzesku—Hebdomie 1179—1732*, „Nasza Przeszłość”, IX (1959) 39—49.

dłowy stwierdza, że tylko opactwo św. Wincentego we Wrocławiu cieszyło się do połowy XIII w. wyjęciem spod władzy biskupiej w sprawach wizytacyjnych (później także i w innych). Reszta klasztorów — podobnie jak i większość innych polskich placówek kanonicznych reguły św. Augustyna — posiadała jedynie umiarkowaną swobodę w takich sprawach, jak wewnętrzny wybór przełożonego (zatwierdzanego jednak przez biskupa), dalej ochronę prawną przed nadużyciami materialnymi i pewne wolności związane z obrządkami kościelnymi.

Podkreślić należy, że cenny dla nas całościowy wykaz domów norbertańskich oparty na obszernej, ale niekompletnej, częściowo już przestarzałej i krytycznie nie opracowanej literaturze, pozostawia pod względem ścisłości podawanych faktów wiele do życzenia. Odnosi się to także do klasztorów bożogrobców, a zwłaszcza klasztorów kongregacji arroyazyjskiej, do których jeszcze powrócimy.

Tadeusz Manteuffel w ciekawym artykule *Przyczynek do działalności norbertanów w Polsce*¹¹ wysuwa interesującą koncepcją dotyczącą stosunku do Polski — św. Norberta. Wychodząc od identyfikacji tajemniczego biskupa polskiego z XII wieku — Florigera, premonstratensa z Kappenberg w Westwalii — z biskupem wrocławskim Swidgerem rządzącym diecezją kujawską w trzydziestych latach tego stulecia, wiąże jego działalność z bullami Innocentego II, oddającymi zwierzchnictwo nad kościołem polskim arcybiskupowi Magdeburga. Autor wysuwa hipotezę, że akcja św. Norberta, który stał wówczas na czele archidiecezji magdeburskiej była uzgodniona z Bolesławem Krzywoustym i miała na celu przeprowadzenie w Polsce reformy kościelnej w duchu gregoriańskim. Narzędziem tej reformy mieli być norbertanie (do czasów Swidgera odnosi Manteuffel powstanie klasztorów norbertańskich w Kościelnej Wsi pod Kaliszem, w Strzelnie i w Brzesku). Śmierć Norberta i będące jej wynikiem przeniesienie problemu niezawisłości polskiej prowincji kościelnej na płaszczyznę wyłącznie politycznych stosunków polsko-niemieckich, zmieniło zdecydowanie stanowisko księcia polskiego. W konsekwencji doprowadziło to do przywrócenia Gnieznu jego metropolitarne go charakteru.

Mimo, że przypuszczenie o zgodzie Bolesława Krzywoustego, na takie ustępstwo, jak rezygnacja z własnej metropolii — nie wydaje się słuszne, artykuł Manteuffla ukazuje ciekawy aspekt zagadnienia początków reformy kościelnej w Polsce średniowiecznej i udziału w niej kanoników reguły św. Augustyna.

Eugeniusz Wiśniowski w analitycznej rozprawce *W sprawie początków klasztoru norbertanek w Krzyżanowicach*¹² poddając drobiazgowej krytyce

¹¹ T. Manteuffel, *Przyczynek do działalności norbertanów w Polsce*, W: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 225—231.

¹² E. Wiśniowski, *W sprawie początków klasztoru norbertanek w Krzyżanowicach*, „Roczniki Humanistyczne”, VIII (1959), z. 2, (druk 1960), s. 215—225.

źródła dotyczące wczesnego okresu dziejów klasztoru (zwłaszcza dokument Bolesława Wstydlwego z r. 1254, oraz przekazy Długosza) dochodzi wbrew dotychczasowej literaturze do wniosku, że pierwszym fundatorem instytucji był komes Jaksa z Miechowa, a zatem czas jej powstania należy cofnąć na drugą połowę XII w. Hipoteza ta wnosi nowe dane do rozważań o stanowisku ideowym i polityce kościelnej małopolskiego kręgu magnackiego tego okresu. Jaksa — jak wiadomo jeden z głównych jego przedstawicieli — był przecież również założycielem dwóch innych klasztorów kanonickich, premonstratenskiego Zwierzyńca i Miechowa bożogrobców.

Początkami norbertanek plockich zajął się w artykule *Kolegiata NMP. na podgrodziu plockim*¹³ — Czesław Deptuła. Autor usiłował rozwikłać w nim szereg nieporozumień związanych z datą powstania klasztoru i jego rzekomą pierwotną dwukonwentowością. Początki prepozytury łączy on zgodnie ze starszą literaturą z postacią i okresem rządów biskupa Wita (1186—1206).

Kongregacji arroazyjskiej poświęcił artykuł *Gdzie leżała Arrowizja, macierz protegowanych Piotra Włostowica*¹⁴ — Marian Morelowski. Celem przyczynku jest dokładne ustalenie etniczno-kulturalnego położenia Arrouaise, kolebki kongregacji. Istniało w tej sprawie w literaturze szereg wątpliwości, związanych ze skomplikowaną problematyką pogranicza francusko-flamandzkiego w średniowiecznym hrabstwie Flandrii. Morelowski wykazuje rdzennie francuski pod każdym względem charakter opactwa.

Arroazyjczyków, a także kanoników włoskich, przyłączających się później do kongregacji laterańskiej (ci ostatni nie interesują nas, ponieważ pojawili się w Polsce dopiero w połowie XIV w.) dotyczy pierwsza część wspomnianego już wyżej artykułu ks. Bogdana, omawiającego egzempcję klasztorów kanonickich w Polsce średniowiecznej spod władzy biskupiej. W pierwszym rzucie autor ustala czas i miejsce powstania polskich placówek dwu powyższych grup kanonickich. Analizując zagadnienie właściwej egzempcji, dochodzi do wniosku, że zarówno w płaszczyźnie teoretyczno-prawnej, jak i faktycznej klasztorzy te podlegały zasadniczo władzy biskupiej do końca średniowiecza. Wiązało się to z ich zaangażowaniem w prowadzenie parafii. Podobną metodą, przechodząc od danych o początkach zakonu poprzez ustalenie listy klasztorów do właściwego wyjęcia spod władzy biskupiej bada ks. Bogdan polską gałąź bożogrobców. Zasadniczej egzempcji nie posiadali oni w Polsce do r. 1262. W tym to roku na mocy bulli papieskiej, cały zakon otrzymał wyjęcie spod władzy karnej biskupów i pewne swobody w sprawach materialnych. Egzempcja została wprowadzona w krótkim czasie w życie i na naszych ziemiach.

Klasztorowi w Czerwińsku poświęcił artykuł zatytułowany *Poczet opa-*

¹³ Cz. Deptuła, *Kolegiata NMP. na podgrodziu plockim*, „Notatki Plockie”, XI/XII (1959) 46—52.

¹⁴ M. Morelowski, *Gdzie leżała Arrowizja, macierz protegowanych Piotra Włostowica*, „Rozprawy Komisji Historii Sztuki Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, II (1960) 117—126, 4 mapy.

tów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku¹⁵ — ks. Henryk Folwarski. W tym przyczynku autor ustalił niemal wyłącznie na podstawie materiału archiwalnego — chronologię wszystkich opatów czerwińskich. Niestety, można mieć zastrzeżenia odnośnie pierwszych interesujących nas przełożonych klasztoru. Ks. Folwarski ustosunkował się tu w sposób mało krytyczny do źródeł z XVI i XVII w. (Paprocki i wizytacje).

Początkom klasztoru czerwińskiego osobny rozdział poświęcił w cytowanej już pracy Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku — Czesław Deptuła. Przyjmując tezę Mieczysława Gębarowicza o powstaniu klasztoru około roku 1150, autor występuje jednak przeciw panującym dotąd w literaturze poglądom, wiążącym tę instytucję, bądź z Arrouaise, bądź z opactwem św. Wiktora w Paryżu. Czerwińsk był najprawdopodobniej filią nie wchodzącego w skład żadnej kongregacji opactwa św. Idziego w Liège. Specyficzny charakter ruchu kanonickiego na terenie diecezji leodyjskiej w tym czasie pozwala wątpić zarówno o gregoriańsko-reformatorskich, jak i duszpasterskich zadaniach kanoników czerwińskich w XII w.

Trudno natomiast spotkać jakieś prace dotyczące szpitalników św. Ducha sprowadzonych przez Iwona Odrowąża około r. 1220 do Prądnika pod Krakowem.

Czesław Deptuła

¹⁵ H. Folwarski, *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „*Nasza Przeszłość*”, VI (1957) 5—81. Artykuł ten został wydany pośmiertnie.